
Zapisi

Pavel Kolář*

Socialistična diktatura kot miselni svet: uvodne opombe k splošnim značilnostim projekta in razlogom za njegov nastanek**

Pojem novejše zgodovine v Srednjevzhodni Evropi in v Nemčiji

V prvi vrsti je treba poudariti dejstvo, da ta nov projekt obravnava enega najzahtevnejših področij zgodovinskih raziskav, torej zgodovino komaj končane preteklosti. Novejša zgodovina je že po svoji definiciji veliko tesneje kot druga zgodovinska (in zgodovinopisna) obdobja povezana s sedanostjo, pri čemer meja med spominom in lastno udeležbo ter distancirano analizo in interpretacijo ni pretrgana. Tukaj ne drži toliko Rothfelsova nevtralna definicija novejše zgodovine, torej zgodovine še živeče generacije, ampak prej novejša definicija Ulricha Herberta. Ta označuje novejšo zgodovino kot zgodovino, ki ni le še vedno živa in topla, temveč predvsem kot zgodovino, ki še vedno boli. Poudarjanje bolečine kaže na travme dvajsetega stoletja, stoletja diktatur. V Srednjevzhodni Evropi se je po padcu komunističnih diktatur - enako kot v Nemčiji po padcu nacizma leta 1945 - sprava s pravkar končano, bolečo preteklostjo prelevila v določeno obliko vzpostavitve nove kolektivne identitete. Konstituiranje novejše zgodovine je bilo v Srednji in Vzhodni Evropi izraz novega zgodovinskega usidranja narodov, ki so se osvobodili diktatorske oblasti. Boj za monopol nad interpretacijo novejše zgodovine po padcu diktatur je bil obenem boj za novo kulturno hegemonijo in novo politično usmeritev. Tako je bil, na primer, spor o praški pomladi na začetku devetdesetih let obenem tudi spor med "tretjo potjo" in t. i. "standardno" transformacijo. Novejša zgodovina je kot izraz nove samozavesti postdiktatorskih družb v Srednjevzhodni Evropi igrala pomembno vlogo pri legitimizaciji nove demokratične ureditve. Pripadla ji je vloga, postaviti distanco do "totalitarizma", tako da se je zdelo poudarjanje temeljne razlike med demokracijo in diktaturo samo po sebi umevno. Uveljavil se je način razlage, ki je potrjeval zgodovinsko neizogibnost padca komunističnih diktatur in nujnost uveljavitve demokracije, liberalnih vrednot in tržnega gospodarstva.

* Dr. Pavel Kolář je sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino Potsdam (Zentrum für Zeit-historische Forschung Potsdam, Am Neuen Markt 1, D-14467 Potsdam) ter koordinator projekta "Socialistična diktatura kot miselni svet".

** Referat je bil predstavljen na otvoritveni konferenci projekta "Socialistična diktatura kot miselni svet" ("Sozialistische Diktatur als Sinnwelt", "Socialistická diktatura jako myšlenkový svět") 1. novembra 2007 v Pragi.

Gre za triletni raziskovalni projekt, ki ga od septembra 2007 vodita Inštitut za novejšo zgodovino Potsdam in Inštitut za novejšo zgodovino Praga ter financira VolkswagenStiftung. Več o projektu na: <http://www.sinnwelt.usd.cas.cz/>

Po prelomu tisočletja se je vendarle pokazalo, da ta negativna zgodba "totalitarizma", kot posledica sprememb značaja političnih in socialnih konfliktov, ni več sprejemljiva. Kljub prepričanju liberalnega *mainstreama* o tako rekoč samovoljni uveljavitvi liberalnih vrednot in tržnih mehanizmov v postkomunističnem svetu sta bili Srednja in Vzhodna Evropa v devetdesetih letih izpostavljeni pravemu navalu različnih kriz in konfliktov. Hiter konec postsocialistične zgodbe o uspehu je zahteval popravke tudi pri preučevanju novejših zgodovine: to spremembo izraža navsezadnje tudi nemška izkušnja pri obdelavi zgodovine Nemške demokratične republike. Prva faza preučevanja je tudi tu potekala v znamenju distanciranja od režima SED in prevlade bipolarne šablone diktatura - demokracija. V devetdesetih letih pa se je postopoma vendarle uveljavila takšna interpretacija zgodovine državnosocialistične diktature, ki je predstavljala alternativo normativno osnovanemu konceptu totalitarizma, ki je krčil kompleksno stvarnost na dihotomijo sovražnega režima in trpeče družbe. Nov temelj empiričnega raziskovanja pa je prav obratno postala zavest o večrazsežnosti diktature, katere obstoja ni mogoče zožiti na oblastniške cilje vladajoče stranke. Socialistična diktatura je bila preučevana z gledišča njenih konfliktov in ambivalenc s ciljem, doseči pestro paleto njenih legitimizacijskih virov, ujeti odnose, izkušnje in vrednostni sistem zgodovinskih akterjev v vsej svoji širini in se izogniti moralizirajočim nasprotjem vladajočih in obvladanih. Šlo je za razvijanje pristopa, ki omogoča razumeti tako dolgotrajno stabilnost kot tudi le redkokje pričakovano implozijo diktatorskega sistema.

Novejša zgodovina kot narodni projekt

Na to "depolitizacijsko" fazo raziskovanja se od preloma tisočletja navezuje nova faza, v kateri še posebej vstopajo v ospredje primerjalni in transnacionalni pristopi k zgodovini diktatur 20. stoletja. Prav enostransko usmerjena novejša zgodovina, ki jo zanima le lasten narodni okvir, postaja vedno pogosteje predmet kritike. Če se je novejša zgodovina kot stroka konstituirala kot zgodovina usod še živeče generacije, potem je jasno, da je bilo to skupno generacijsko doživetje osredotočeno pretežno na lasten narodni kontekst. Vendar kljub temu že omenjeni razpad široko zasnovanega postsocialističnega narativnega okvira novejših zgodovine in s tem tudi prehod od identifikacijske funkcije h kritični funkciji s sabo neizogibno prinaša tudi potrebo po transnacionalnem zgodovinskem spraševanju. Tako, na primer, žgočih sodobnih vprašanj o reformi socialne države ali krizi demokratičnega vladanja (ne le) v postkomunističnih državah ni mogoče zgodovinsko pojasniti na temelju interpretacij, ki izvirajo še iz časa hladne vojne, pač pa le v splošnem kontekstu prehoda od visoke k pozni moderni od šestdesetih do osemdesetih let dvajsetega stoletja. Torej v procesu sprememb, v katerem igrajo mednarodne strukture vedno večjo vlogo pri oblikovanju socialnih in političnih kriz.

Kljub močni zavesti o nepogrešljivosti transnacionalnih in primerjalnih pristopov stojimo tudi po skoraj dveh desetletjih občudovanja vrednega razmaha novejših zgodovine v Srednjevzhodni Evropi v tej smeri še vedno tako rekoč na samem začetku. Martin Schulze Wessel, profesor za novejšo vzhodnoevropsko zgodovino na Münchenski univerzi in predsednik Collegia Carolina, je v nedavni diskusiji z Jiříjem Peškem po pravici izpostavil dejstvo, da pri novejši zgodovini

zaenkrat ni zaslediti transnacionalne komunikacije tem in pojmov, kakršna je na primer pri raziskovanju zgodnjega novega veka že davno sama po sebi umevna. Medtem ko so publikacije čeških ali poljskih zgodovinarjev zgodnjega novega veka v nemških ali angleških časopisih kakor tudi publikacije nemških kolegov v srednjeevropski strokovni periodiki na dnevnem redu, se dela o novejši zgodovini Vzhodne Evrope v nemški znanosti sprejemajo edino v "getu" specializiranega časopisja, ki ga večina predstavnikov tako imenovane splošne zgodovine ne spremlja. Tu ne more biti izgovor nezgodovinska, esencialistična predstava, da sta bili staro kraljestvo ali habsburška monarhija celoti, medtem ko je bila Evropa druge polovice 20. stoletja razdeljena.

Razlika, na katero opozarja Schulze Wessel, postane še bolj očitna, če pomislimo na delovanje praškega podiplomskega kolegija *Lebenswelten und Kommunikationsstrukturen*, prav tako podprtega s strani fundacije VolkswagenStiftung, ki je bil na neki način predhodnik našega sedanjega projekta. Pojmi socialne discipline, konfesionalizacije, civilizacijskega procesa ali dvorske družbe, četudi problematični in večplastni, so tvorili dober skupni imenovalac razprav med češkimi in nemškimi kolegi. Tudi v zgodovini "dolgega" 19. stoletja lahko zasledimo primerljiv proces: tukaj od osemdesetih let naprej je ključno vlogo igrala razprava o meščanstvu oz. buržoaziji, medtem ko do mednarodne srednjeevropske razprave - na primer o pojmi totalitarizma ali moderne diktature - vsaj zaenkrat, kolikor mi je znano, še ni prišlo, čeprav so se medsebojni stiki po letu 2000 znatno povečali.

Prav nerazumevanje ključnih pojmov je eden najbolj žgočih problemov. Primer tega nerazumevanja je mogoče predstaviti s poskusom debate med nemškimi in poljskimi zgodovinarji o socialistični vsakdanjosti. Kot posledica neobstoja predhodne vzajemne recepcije so poljski in nemški zgodovinarji šele pri medsebojnem soočenju na bilateralnih konferencah ugotovili, da sta *Alltagsgeschichte* in *życie codzienne* dve popolnoma različni stvari. Na eni strani webrovska tradicija analize struktur moči izhaja primarno iz politično-zgodovinskega naročila, medtem ko na drugi strani braudelovsko inspiriran pojem materialne kulture zožuje politične strukture na golo dejstvo, ki soustvarja dolgoročne trende materialnega življenja in miselnega aparata. Torej gre v bistvu za protipol politične, "dogodkovne" zgodovine.

Glavne opore nastajajočega projekta

Obe izkušnji s preloma tisočletja - torej potreba po ponovni zasnovi novejših zgodovine po razpadu široke postsocialistične naracije kot tudi po njeni osvoboditvi iz tesnega objema narodne zgodovine - predstavljata temelj projekta *Socialistična diktatura kot miselni svet (Socialistická diktatura jako myšlenkový svět)*. Izhajajoč iz znane izjave Jacquesa Revela: Zakaj naj bi zgodovinarji zgodovino poenostavljali, če jo lahko komplicirajo, poskuša ta projekt v svoji kompleksni metodološki usmerjenosti predlagati alternativo poenostavljajočim, bipolarnim razlagam. Diktaturo poskuša obravnavati ne kot nasprotje med "režimom" in "družbo", temveč kot preplet interesov, predstav o vrednotah, kompromisov in strategij prilagajanja. Naš cilj je prestaviti žarišče raziskovanja na teme, ki se dotikajo stabilizacije, integracije in reprodukcije moči zunaj območja neposredne

represije in jasnega prepričanja; na vprašanja vsakdanjosti diktature, na vsakodnevna pogajanja in dogovarjanja, do področij, na katerih so se vsakodnevne prakse prebivalcev križale z vladnimi strukturami.

Ta prostor predpolitičnega sprejemanja diktature poskušamo opisati s pojmom miselnega sveta, *Sinnwelta*, v pomenu cone vsakodnevnega konstruiranja smisla nastajajočega socialnega reda zgodovinskih akterjev, in njegovih tako legitimacijskih, kot tudi delegitimacijskih strani. Poleg tega se poskušamo navezati na webrovsko tradicijo analize *moči* kot recipročnega razmerja med vladajočimi in obvladanimi. Razmerje, ki se ne more izogniti mentalni povezanosti, sistemu "vzrokov podrejenosti", Weber že imenuje vera v legitimnost. V širokem prostoru "predpolitične sprijaznjenosti" se naš projekt osredotoča na socialne reprezentacije, torej kolektivne predstave in prakse reproduciranja socialnega reda zunaj jasnih političnih in ideoloških strategij diktature. Gre nam za socialne sisteme, ki jih akterji neposredno ne dojemajo kot politične, a so za obstoj moči bistvenega pomena, saj se jih šteje za "normalne".

Izhajamo iz prepričanja, da bo ta odprti razlagalni model prispeval k razumevanju komunistične preteklosti v Srednjevzhodni Evropi bolj kot državno nadzorovane megalomanske raziskovalne ustanove, ki producirajo zgodbe na podlagi vedno enakih šablon in z vedno enakim rezultatom. Seveda ne gre za to, da bi iz slike zgodovine diktature izbrisali represijo; prej gre za rekonstrukcijo miselnega okvira vsakdanjosti, na podlagi katerega sta se represija in obvladovanje šele sploh lahko razvila. Kako naj na primer razložimo prihodnjim generacijam konflikt med avtoritativnim značajem diktature (o čemer ni dvoma) in harmonično sliko real-socialističnega vsakdana (na primer malomeščanske idile ali vikendaške romantike televizijskih nadaljevank), s katero jim bodo neprestano stregli mediji? Štirideset let obstoja diktature se je odlikovalo z relativno neobičajno stabilnostjo in ravno analiza miselnega sveta vsakdanjika pomaga osvetliti tako pogoje njenega nastanka kot tudi njen postopni razpad.

Iz češčine prevedla Ana Kladnik